Interdisciplinary Studies in Economics

Online ISSN: 3115-7181
Journal Homepage: https://ise.qom.ac.ir

The Network of Financial Themes in Islamic Seminaries from the Perspective of the Leaders of the Islamic Revolution and the Seminal Documents

Mahdi Roayaei[1], **Seyed Reza Hosseini**[2]

1. PhD in Economic Sciences (Islamic Economics specialization), Research Institute of Hawzah & University, Qom, Iran and Researcher at Qasd Institute (Corresponding Author). Email: mahdiroayaei@gmail.com
2. Associate Professor, Department of Economics, Research Center for Social Sciences, Research Institute of Hawzah & University, Qom, Iran. Email: srhoseini@rihu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research

Article history:
Received: 01 June 2025
Received in revised form: 20 August 2025
Accepted: 30 September 2025
Available online: 22 December 2025

Keywords:
Islamic seminaries, Imam Khomeini, Supreme Leader, seminal documents of the seminaries, financial provision, knowledge economy

ABSTRACT

The growth and advancement of any civilization require careful, comprehensive, and forward-looking attention to its various dimensions and components. In this context, Islamic seminaries, as one of the major institutions playing a critical role in shaping the Islamic civilization, face a range of strategic issues that must be managed in a way that enhances their leadership capacity. One of the most important and influential challenges in recent years has been the financial system. Therefore, addressing the financial issues of Islamic seminaries in the present era appears to be essential. Among these, one key area requiring research and analysis is the principles and foundations of financial provision for Islamic seminaries. Although deriving these principles and foundations necessitates extensive jurisprudential, theological, and philosophical studies, a shortcut approach can be employed to design an effective financial system for the seminaries. This approach involves examining the principles and foundations based on the views of the Leaders of the Islamic Revolution and the seminal documents of the seminaries. In the present study, using the content analysis method, the statements of Imam Khomeini, the Supreme Leader, and the seminal documents of the seminaries were examined, and the network of themes related to the research topic was extracted and analyzed. Overall, across the three sections, 751 basic themes relevant to the subject were identified, resulting in the development of 80 organizing themes and 13 overarching themes.

Cite this article: Mahdi Roayaei & Seyed Reza Hosseini (2025). The Network of Financial Themes in Islamic Seminaries from the Perspective of the Leaders of the Islamic Revolution and the Seminal Documents, *Interdisciplinary Studies in Economics*, 1(4), 31 - 54.

https://doi.org/10.22091/ise.2025.13082.1036

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: University of Qom.
DOI: https://doi.org/10.22091/ise.2025.13082.1036
JEL Classification: Z12, G38, I30.

مطالعات بین‌رشته‌ای اقتصاد

شاپا الکترونیکی: ۷۱۸۱-۳۱۱۵
Journal Homepage: https://ise.qom.ac.ir

شبکه مضامین تأمین مالی حوزه‌های علمیه از منظر امامین انقلاب و اسناد بالادستی [۱]

مهدی رعایائی [۱]، سیدرضا حسینی [۲]

۱. دانش‌آموخته دکتری علوم اقتصادی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران و پژوهشگر اندیشکده قصد (نویسنده مسئول). ایمیل: mahdiroayaei@gmail.com
۲. دانشیار گروه اقتصاد، پژوهشکده علوم اجتماعی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران. ایمیل: srhoseini@rihu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی.

تاریخچه مقاله:
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۱
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۲۹
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۸
تاریخ انتشار برخط:
۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها:
حوزه علمیه، امام خمینی (ره)، مقام معظم رهبری، اسناد بالادستی حوزه، تأمین مالی، اقتصاد علم.

چکیده

رشد و اعتلای هر تمدنی نیازمند توجه دقیق، فراگیر و آینده‌نگرانه به ابعاد و مؤلفه‌های گوناگون آن است. در این میان، حوزه علمیه به‌عنوان یکی از کلان سازمان‌هایی که جایگاه خطیری در شکل‌گیری تمدن اسلامی دارد، با مسائل راهبردی مختلفی روبه‌رو است که باید به‌نحوی مدیریت شود که قدرت راهبری آن اعتلاء یابد. یکی از مهم‌ترین و اثرگذارترین مسائل که در سال‌های اخیر دچار چالش‌های متعددی بوده، نظام تأمین مالی است. از این‌رو، پرداختن به مباحث تأمین مالی حوزه‌های علمیه در عصر حاضر ضروری به نظر می‌رسد. در این میان، یکی از مباحث مهم نیازمند پژوهش و بررسی، پرداختن به اصول و مبانی تأمین مالی حوزه‌های علمیه است. هر چند استخراج اصول و مبانی تأمین مالی حوزه نیازمند پژوهش‌های فقهی، کلامی و فلسفی مفصل است، اما به‌منظور طرح‌ریزی نظام تأمین مالی صحیح در حوزه علمیه، می‌توان از راهکاری میانبر استفاده کرد که همان بررسی مبانی و اصول مبتنی بر نظر امامین انقلاب و اسناد بالادستی حوزه است. در پژوهش حاضر، با استفاده از روش تحلیل مضمون، بیانات حضرت امام، مقام معظم رهبری و همچنین اسناد بالادستی حوزه علمیه بررسی شد و شبکه مضامین آن‌ها در رابطه با موضوع پژوهش استخراج و تحلیل گردید. در این راستا، در مجموع هر سه بخش ۷۵۱ مضمون پایه متناسب با موضوع شناسایی گردید که منجر به تولید ۸۰ مضمون سازمان‌دهنده و ۱۳ مضمون فراگیر شد.

استناد: رعایائی، مهدی؛ حسینی، سیدرضا (۱۴۰۵). شبکه مضامین تأمین مالی حوزه‌های علمیه از منظر امامین انقلاب و اسناد بالادستی، *مطالعات بین‌رشته‌ای اقتصاد*، ۱(۴)، ۳۱-۵۴.

https://doi.org/10.22091/ise.2025.13082.1036

ناشر: دانشگاه قم.

© نویسندگان.

طبقه‌بندی JEL: Z12, G38, I30.

[۱] این مقاله در فرایند تدوین خود از حمایت‌های مرکز مطالعات راهبردی حوزه و روحانیت برخوردار بوده است.

۱. مقدمه

نهادهای علم و دانش به‌عنوان نهادهای پیشران و جهت‌دهنده جوامع، همواره مورد توجه علوم اجتماعی قرار گرفته‌اند. به‌واسطه نقش برجسته و ممتاز این نهادها در وضعیت کلان فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و... جوامع، مسائل و لوازم این نهادها اهمیت فوق‌العاده‌ای پیدا می‌کنند؛ ازجمله عمده‌ترین این لوازم و مسائل، مسائل اقتصادی و شیوه‌های تأمین مالی نهادهای علم و دانش است که حسب بسترهای تمدنی مختلف، پاسخ‌های اساسی خود را دریافت کرده است. تحلیل مسائل اقتصادی حوزه علمیه به‌عنوان یکی از مؤثرترین و ریشه‌دارترین نهادهای علم در طول تاریخ بشر، می‌تواند برخی ویژگی‌ها و مختصات ماهوی این نهاد را آشکار سازد. هرچند تربیت طلاب و اعزام مبلغ، تقریباً از هجرت نبی مکرم اسلام صلی‌الله علیه و آله وسلم و نهایتاً پس از فتح مکه توسعه بیشتری پیدا کرد، اما اگر آغاز فرآیند تربیت شاگرد و مبلغ دینی را از دوران امامت امام صادق علیه اسلام (۱۱۴–۱۴۸ ق) نیز بدانیم، بدین معنی است که این فرآیند حدود ۱۳ قرن ادامه داشته و با انواع مسائل مختلف اقتصادی، ازجمله تأمین مالی طلاب، دریافت وجوهات مردم، پشتیبانی مالی و تقویت شیعیان، مقابله با تهدیدها و محدودیت‌های حکومت‌های جور و... مواجه بوده است.

منبع اصلی تأمین مالی حوزه‌ها، بخشی از خمس[۱] مسلمانان است که به دستور الهی برای تقویت دین مورد استفاده قرار می‌گیرد. وابسته بودن نظام مالی حوزه‌ها به وجوهات مردم، مزایایی دارد که متفکرانی همچون شهید مطهری[۲] به آن‌ها اشاره‌کرده‌اند؛ وابسته نبودن به حکومت و ایجاد حُرّیت فوق العاده در مقابل خطاهای حاکمیتی (مانند فتوای تحریم تنباکو توسط میرزای شیرازی)، بسط ید مراجع و ولی امر در تقویت جریان‌های متنوع دینی و توجه به متدینین و مردم از این موارد است؛ اما این نوع تعامل مالی و عدم استفاده از ظرفیت مالی حاکمیت، معایبی نیز دارد که از جمله آن کاهش حجم اعتبارات و به‌تبع محدود شدن دامنه تعریف رسالت‌های دینی در ایجاد فرصت برای توجه به افق‌های جهانی تبلیغ در مقایسه با شرایط اخذ بودجه‌های کلان دولتی، علی‌الخصوص با توجه به وجود منابع فراوان انفال که در اختیار ولی جامعه قرار دارد و نیز احتمال کتمان برخی حقایق از مردم به‌منظور حفظ جایگاه اجتماعی است.

با آغاز انقلاب اسلامی و گسترش رسالت‌های علمی و عملی آن، بخش زیادی از بار انقلاب بر دوش حوزه‌های علمیه قرار گرفت و طبعاً بودجه‌های دولتی به‌منظور تحقق تکالیف انقلاب اسلامی به‌سوی این نهاد مقدس جریان پیدا کرد. این امر، در عین ایجاد فرصت‌های ارزشمندی که پیش از این امکان تعریف آن‌ها وجود نداشت، وابستگی وضعیت مالی حوزه‌ها و مؤسسات آن از مسائل عمرانی گرفته تا وضعیت رفاهی اساتید و طلاب به نوسانات بودجه عمومی کشور و شرایط اقتصادی کشور را در پی داشته است.

در کنار تمامی موارد فوق، ضعف نهاد حوزه (مانند ضعف سیر نهادهای حاکمیتی!) در تفوق رسانه‌ای به‌منظور پاسخ‌گویی به شبهاتی که به مناسبت‌های مختلف، علی‌الخصوص در ایام بودجه، علیه حوزه مطرح می‌شود، لزوم شناخت نظام‌مند مسائل اقتصادی حوزه‌های علمیه و تلاش برای یافتن جواب‌های آن‌ها را آشکار می‌سازد. در این میان، یکی از مباحث نیازمند پژوهش و بررسی، پرداختن به اصول و مبانی تأمین مالی حوزه‌های علمیه است.

---

۱. خمس به دو قسمت تقسیم می‌شود: یک قسمت آن سهم مبارک امام علیه السلام است و قسمت دیگر سهم سادات. منظور از امام علیه السلام ، امام معصوم هر عصر است که در زمان ما پیشوای دوازدهم امام مهدی حضرت صاحب الامر عجل الله تعالی فرجه الشریف هستند. سهم مبارک امام علیه السلام در زمان ما که دسترسی به آن بزرگوار عجل الله تعالی فرجه الشریف مقدور نیست به‌طور کلی در اختیار ولی امر مسلمین است تا در مصارفی که مورد رضای امام علیه السلام است از مصالح مسلمین و مخصوصاً اداره‌ی حوزه‌های علمیه و مانند آن مصرف کند.

۲. رک: کتاب ده گفتار، مشکل اساسی در سازمان روحانیت.

هرچند استخراج اصول و مبانی تأمین مالی حوزه، نیازمند پژوهش‌های فقهی، کلامی و فلسفی مفصلی است؛ اما به‌منظور طرح ریزی نظام تأمین مالی کارآمد در حوزه علمیه، می‌توان از راهکاری میان‌بر برای رسیدن به این اصول و مبانی استفاده کرد که همان بررسی مبانی و اصول مبتنی بر نظر امامین انقلاب و اسناد بالادستی حوزه است. از این‌رو در این پژوهش، بیانات حضرت امام، مقام معظم رهبری و همچنین اسناد بالادستی حوزه علمیه با روش تحلیل مضمون مورد بررسی قرار می‌گیرند تا مبانی و اصول تأمین مالی حوزه از دیدگاه امامین انقلاب و همچنین اسناد بالادستی مشخص گردد.

بر این اساس، مقاله حاضر بدین صورت تدوین شده که پس از مقدمه، پیشینه پژوهش بیان گردیده است. سپس به‌صورت مختصر به روش تحلیل مضمون اشاره می‌شود. در ادامه، مراحل اجرای این روش در موضوع پژوهش تبیین می‌گردد. در نهایت، با اتکا به شبکه مضامین مستخرج از بیانات حضرت امام، مقام معظم رهبری و اسناد بالادستی حوزه‌های علمیه، یافته‌های پژوهش و تحلیل آن‌ها ارائه می‌گردد.

۲. ادبیات نظری و پیشینه تحقیق

۲ـ۱ـ پیشینه نظری

با پر رنگ شدن جایگاه اقتصاد در جوامع غربی، به‌ویژه پس از رنسانس و انقلاب صنعتی، مسائل مختلف اجتماعی به‌مثابه موضوعی برای دانش اقتصاد مورد بررسی قرار گرفتند. فرهنگ، سیاست، ورزش، تفریح، جمعیت و ... از جمله مسائلی بودند که قابلیت اقتصادی شدن[1] یا لااقل قابلیت برداشت تحلیل‌های اقتصادی به خود را پیدا کردند و کسب صرفه اقتصادی از آن‌ها اهمیت پیدا کرد. یکی از این موارد، مسئله دانش و فن‌آوری بود که تحت عنوان «اقتصاد علم» مورد بررسی و کنکاش اقتصادی قرار گرفت.

اقتصاد علم به‌عنوان شاخه‌ای پژوهشی در دهه‌های اخیر به‌شدت مورد توجه مراکز و نهادهای پژوهشی قرار گرفته است. این شاخه در مسیر تکامل خود به تحلیل موضوعاتی مانند دانش به‌مثابه کالا، بازار دانش، رفتار دانشمندان و تولیدکنندگان دانش، تحلیل نهادهای تولید، توزیع و مصرف دانش (از جمله دانشگاه‌ها، مراکز تحقیقاتی، بنگاه‌های دانش بنیان، صنایع و ...) می‌پردازد (گلیسون و هارگادن[2]، ۲۰۱۵). مسئله اصلی در این شاخه، بررسی وجوه اقتصادی علم، شیوه‌های تأمین مالی علم و نهادهای علمی، معیشت استاد و دانشجو، الگوهای تعامل نهادها و افراد دخیل در فرایندهای علمی و تحقیقاتی و پیامدها و آثار اقتصادی آن‌هاست.

اهمیت اقتصاد علم ناشی از نقش دانش در رشد اقتصادی است و به همین دلیل اقتصاددانان سعی کرده‌اند رفتار دانشمندان و عملکرد مؤسسات علمی را درک کنند (آرتور و دایمند[3]، ۲۰۰۸). از این‌رو، به منظور تنظیم و سامان‌بخشی به مسائل اقتصادی حوزه علمیه به‌عنوان یک نهاد دانشی و همچنین فرایند تعاملات درونی و بیرونی میان حوزویان و دیگر بخش‌های جامعه، به‌ویژه حکومت و نهادهای تأمین‌کننده منابع مالی، لازم است با بررسی دقیق الگوهای تأمین مالی علم در تمدن اسلامی، اقتصاد علم متناسب با حوزه علمیه[4] را طراحی و اجرا کرد.

---

[1] *economization*

[2] *Gleeson & Hargaden*

[3] *Arthur & Diamond*

[4] حوزه علمیه عنوانی متأخر برای سازمان‌ها، نهادها و مراکز آموزش نظام‌مند علوم دینی در میان شیعه امامیه است. هرچند این عنوان بیشتر به مراکز آموزشی علوم دینی شیعیان اطلاق می‌شود که از قرون اول اسلامی ایجاد شده است، اما به تعبیر صحیح‌تر باید گفت که حوزه علمیه نهادی است تربیتی، آموزشی، پژوهشی و تبلیغی که در راستای استقرار رسالت نبی مکرم اسلام (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت (علیهم السلام) با هدف تبیین، تبلیغ و صیانت از فرهنگ و معارف دینی و در جهت هدایت جامعه فعالیت می‌کند (سند چشم انداز حوزه و روحانیت).

تأمین مالی در اقتصاد متعارف به فرآیندی که به دنبال ایجاد، جمع‌آوری و افزایش منابع مالی یا سرمایه‌ای برای هر نوع مخارج از جمله سرمایه‌گذاری، توسعه فعالیت‌ها، خرید تجهیزات و ... است، گفته می‌شود (سرمدی‌پور و دیگران، ۱۳۹۵). در فرهنگ لغت «وبستر[۱]»، تأمین مالی به عمل یا فرآیند جمع‌آوری یا فراهم‌سازی وجوه اطلاق شده است (وبستر، ۲۰۲۲). در دانشنامه اینوستوپدیا[۲] نیز تأمین مالی به‌عنوان فرآیند تأمین سرمایه برای فعالیت‌های تجاری، خرید یا سرمایه‌گذاری بیان شده است (اینوستوپدیا، ۲۰۲۲). همچنین طبق فرهنگ لغت کمبریج[۳]، تأمین مالی به معنای پول مورد نیاز برای انجام کاری خاص یا شیوه به‌دست آوردن آن است (کمبریج، ۲۰۲۲).[۴] اما مراد از تأمین مالی در این پژوهش، مجموعه روش‌هایی است که برای شناسایی و تجهیز منابع مالی لازم جهت تأمین هزینه‌های مربوط به فعالیت‌های حوزه علمیه به‌کار برده می‌شود. در واقع، تأمین مالی حوزه علمیه به معنای مجموعه‌ای از روش‌ها برای دستیابی به منابع مورد نیاز حوزه علمیه برای حفظ عملکرد و انجام وظایف آن‌ها خواهد بود که شناسایی بسترهای مالی برای تأمین نیازهای حوزه علمیه بخشی از آن است.

نکته‌ای که باید بدان توجه نمود این است که در گذشته ساختار سازمانی برای مدیریت حوزه تعریف نشده بود و آن‌چه با عنوان زعیم حوزه‌های علمیه مطرح بود، به جایگاه مناسبات درونی نهاد حوزه اشاره داشت که ضمن تأمین نیازهای مادی حوزه، صیانت آن از آسیب‌ها و حرکت در جهت تحقق اهداف را برعهده داشت. از این‌رو ساختار مدیریت سنتی حوزه را نمی‌توان یک سازمان رسمی تلقی کرد. اما آن‌چه امروز به‌عنوان مدیریت حوزه علمیه وجود دارد، ویژگی‌های یک سازمان رسمی را داراست که مبتنی بر قواعد و ضوابط قراردادی برپا شده است. البته شکل‌گیری سازمان مدیریت در درون نهاد حوزه به این معنا نیست که تمام مناسبات حوزه‌های علمیه را بتوان در قالب قوانین رسمی سازمان‌دهی کرد؛ زیرا بخش قابل توجهی از آداب رفتاری و نظامات علمی حوزه کماکان در ساختار غیررسمی و غیرمتمرکز نهاد حوزه تعیین و تثبیت می‌شود (حاج سید جوادی، ۱۳۹۵).

۲ـ۲ـ مروری بر مطالعات پیشین

نتیجه بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد که به‌طور کلی پژوهش‌های معدودی راجع به دیدگاه‌های امامین انقلاب پیرامون مسائل مختلف حوزه‌های علمیه از جمله وظایف متقابل حوزه و نظام اسلامی، وظایف صنفی روحانیت، مناسبات و تعامل حوزه‌های علمیه با نظام و دولت، گونه‌شناسی روحانیت و امثال آن وجود دارد. بیشتر این پژوهش‌ها نیز فاقد روش تحقیق کیفی از جمله تحلیل مضمون بوده و تنها به جمع‌آوری و دسته‌بندی بیانات ایشان در موضوعات مختلف اکتفا نموده‌اند. از سوی دیگر، برخی پژوهش‌های محدود درباره تأمین مالی حوزه‌های علمیه وجود دارد که ناظر به دیدگاه‌های امامین انقلاب و اسناد بالادستی نیست.[۵]

---

[1] *webster*

[2] *investopedia*

[3] *cambridge*

[۴] از اهداف مدیریت تأمین مالی می‌توان به مواردی مانند بهره‌گیری از منابع مالی ارزان و بهینه، امکان فراهم آوردن گزینه‌های متنوع منابع مالی، ارائه ساختار و چارچوب ترکیب اجزاء منابع مالی، مدیریت و توازن در میزان ریسک تأمین مالی و ... اشاره کرد (بخشیانی و شیرزاری، ۱۳۸۷). در واقع می‌توان گفت تأمین مالی، هنر و علم مدیریت وجه نقد است. از این‌رو با توجه به آنچه بیان گردید، منابع مالی را به شریان حیاتی بنگاه‌ها و سازمان‌های کوچک و بزرگ تشبیه کرده‌اند (*Subramanian & paramasivan, 2008*).

[۵] از جمله موارد زیر:

کتاب «نظام اقتصادی سازمان روحانیت» به قلم وحید نجفی (۱۳۹۷) که نگارنده در این کتاب با بهره‌گیری از دو روش مطالعه کتابخانه‌ای و انجام مصاحبه با اساتید حوزه علمیه، تلاش کرده است ضمن طرح ضرورت طراحی نظام اقتصادی مطلوب برای حوزه علمیه، سیری تاریخی در تأمین مالی حوزه‌های علمیه تا دوران معاصر را بررسی کند. همچنین نویسنده تلاش کرده است ضمن بررسی وضعیت فعلی نظام اقتصادی حوزه، راهکارهایی را برای بهبود این نظام ارائه کند.

مقاله «مسائل مالی و اقتصادی نظام حوزه» (۱۳۶۷) که بدون نویسنده در مجله حوزه به چاپ رسیده است و در آن ضمن بیان این‌که سازمان روحانیت و حوزه‌های علوم اسلامی از بدو پیدایش تا عصر حاضر، مراحل و ادوار مختلفی را پیموده و در هر مرحله به اقتضای ضرورت‌ها، نیازها و مشکلات جوامع اسلامی، ویژگی‌هایی را به همراه داشته به بیان منابع اقتصادی نظام حوزه با توجه به ملاحظات مذکور در چهار دوره تاریخی پرداخته است.

در این میان، تنها چند اثر پژوهشی و علمی معدود در رابطه با دیدگاه امامین انقلاب و همچنین اسناد بالادستی در مورد تأمین مالی حوزه‌های علمیه وجود دارد که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود.

رعایائی و همکاران (۱۴۰۴) در پژوهشی با عنوان «استخراج شبکه مفهومی تأمین مالی حوزه‌های علمیه مبتنی بر اسناد بالادستی حوزه و روحانیت»، ضمن تبیین ضرورت پرداختن به مباحث تأمین مالی حوزه‌های علمیه و همچنین لزوم توجه به اسناد بالادستی این نهاد از جمله منشور حوزه‌های علمیه، نظام‌های جامع حوزه علمیه، سند آمایش حوزه‌های علمیه و... به‌عنوان اصلی‌ترین جهت‌دهنده به مسیر فعالیت‌های سازمان روحانیت و تعیین‌کننده چشم‌انداز و راهبردهای اساسی آن، با استفاده از روش تحلیل مضمون به بررسی اسناد بالادستی حوزه و روحانیت پرداخته و شبکه مضامین آن را استخراج و تحلیل نموده‌اند. در این راستا، ۲۱۹ مضمون پایه، ۲۵ مضمون سازمان‌دهنده و ۴ مضمون فراگیر به دست آمده است که مضامین فراگیر عبارت‌اند از: لزوم ارتباط دوجانبه با مردم، حمایت متقابل حوزه و نظام در عین حفظ استقلال حوزه، تأمین مالی حوزه و معیشت طلاب و تحول و ارتقای نظام اداری و مدیریتی.

رعایائی و همکاران (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «استخراج و تحلیل شبکه مضامین تأمین مالی حوزه‌های علمیه در اندیشه مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)»، ضمن بیان ضرورت پرداختن به مباحث تأمین مالی حوزه‌های علمیه در عصر حاضر، تحلیل بیانات ایشان را یکی از بهترین راهکارها برای طراحی نظام تأمین مالی صحیح در حوزه علمیه و همچنین تبیین نحوه تعامل حوزه‌های علمیه با نظام و دولت اسلامی می‌دانند. از این‌رو در این پژوهش، با استفاده از روش تحلیل مضمون، شبکه مضامین بیانات ایشان در رابطه با موضوع پژوهش را استخراج و تحلیل نموده‌اند. حاصل این پژوهش شامل ۳۶۲ مضمون پایه، ۳۵ مضمون سازمان‌دهنده و ۵ مضمون فراگیر است که به‌ترتیب اهمیت عبارت‌اند از: حمایت متقابل حوزه و نظام، حفظ استقلال حوزه، تأمین معیشت طلاب، ارتباط دو جانبه و تنگانگ حوزه و مردم و ایجاد و ارتقای نظام اداری و مدیرتی قوی.

۳. روش شناسی تحقیق

تحلیل مضمون[1] یکی از شیوه‌های کارآمد متن‌پژوهی مبتنی بر شناسایی، تحلیل و تفسیر الگوهای معنادار موجود در داده‌های کیفی است که منجر به تسهیل جست‌وجوی الگوهای موجود در متن می‌شود. این روش در حداقل‌ترین سطح، داده‌ها را سازمان‌دهی نموده و آن‌ها را در قالب جزئیات توصیف می‌کند؛ اما می‌تواند از این هم فراتر رفته و جنبه‌های مختلف موضوع پژوهش را تفسیر نموده و داده‌های پراکنده و متنوع را تبدیل به داده‌های غنی و تفصیلی کند(براون و کلارک[2]، ۲۰۰۶ : ۷۸). در این روش، ابتدا داده‌های متنی کاهش یافته و سپس بخش‌بندی، مقوله‌بندی و تلخیص می‌شوند و در نهایت به نحوی بازسازی و باز تنظیم می‌شوند که منجر به استخراج مفاهیم مهم موجود در مجموعه‌ای جدید از داده‌ها شود. در نتیجه استفاده از این روش، می‌توان به فهمی جامع و عمیق از داده‌ها و محتوای مورد بررسی دست یافت. در این راستا، پژوهشگر برای یافتن الگوهای معنادار در میان داده‌ها باید کل داده‌ها و متون مرتبط را بررسی و مرور کند (حسین عسکری، ۱۳۹۹).

به‌طور ایده‌آل، تحلیل مضمون هم به الگوهای مشترک میان داده‌ها و هم به جنبه‌های زمینه‌ای پدیده مورد مطالعه در میان داده‌های مختلف توجه می‌کند و به چالش پژوهشگران جهت ارائه یافته‌های خود به صورت معنادار و مفید کمک می‌کند (شیخ‌زاده و بنی اسد، ۱۳۹۹: ۷۹). از جمله مهم‌ترین ویژگی‌های روش تحلیل مضمون می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

- ✓ عدم وابستگی به وجود چارچوب نظری از پیش تعیین‌شده

[1] *Thematic analysis*

[2] *Braun & Clarke*

- ✓ کارکرد ویژه برای کم کردن حجم انبوه اطلاعات و طبقه‌بندی آن‌ها ذیل مضامین اصلی و کلیدی
- ✓ روشی رایج، منعطف و دارای فرایندی پایه و قابل استفاده در اکثر روش‌های کیفی
- ✓ بررسی دقیق متون و داده‌ها و ایجاد درک مناسب از اطلاعات ظاهراً نامرتبط
- ✓ تأکید بر غوطه‌وری و بازنگری مکرر در داده‌ها برای شکل‌دهی مضامین اصلی و فرعی (قاسمی، ۱۳۹۹: ۵۲۶؛براون و کلارک، ۲۰۰۶)

۳ـ۱ـ فرآیند و مراحل اجرای روش تحلیل مضمون در پژوهش

در پژوهش حاضر، جمع‌آوری داده‌های مرتبط از چند طریق صورت گرفته است. ابتدا کلید واژه‌های مرتبط با بحث گردآوری و براساس آن‌ها جست‌وجو صورت گرفت. در روش دیگر، فهرست عناوین سخنرانی‌ها، جلسات، نامه‌ها و... بررسی شد. در روش سوم نیز با مطالعه کتاب‌ها، مقالات، سایت‌های تخصصی حوزه و روحانیت، پایان نامه‌ها و... سعی در تکمیل داده‌های بحث گردید. در همه مراحل از راهنمایی اساتید و خبرگان این حوزه بهره گرفته شد.

پس از گردآوری داده‌ها از منابع معتبر، نوبت به مطالعه اصل داده‌ها می‌رسد تا مضامین براساس رویکرد منتخب پژوهش استخراج گردد. توضیح آن‌که در روش تحلیل مضمون، سه مکتب «کدگذاری پایا»[۱]، «کتابچه کد»[۲] و «تحلیل مضمون بازتابی»[۳] وجود دارد که ذیل هر یک از آن‌ها رویکردهای مختلفی به چشم می‌خورد(براون و کلارک، ۲۰۲۱: ۱۲۵).در پژوهش حاضر، از مکتب تحلیل مضمون بازتابی و رویکرد شش مرحله‌ای براون و کلارک استفاده شده است (براون و کلارک، ۲۰۰۶: ۸۶).

برخی پژوهشگران مضامین را به لحاظ ماهیت و برخی دیگر به لحاظ جایگاه و سلسله مراتب آن‌ها در تحلیل مضمون، دسته‌بندی کرده‌اند؛ به‌نحوی‌که حدود ۱۴ دیدگاه در این زمینه ذکر شده است (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹). مهم‌ترین دیدگاه‌های مورد استفاده در پژوهش حاضر عبارت‌اند از: دیدگاه جایگاه مضمون در شبکه مضامین[۴] و انتخاب دیدگاه مضمون استقرایی (مبتنی‌بر داده)[۵] در مقابل مضمون قیاسی (مبتنی‌بر نظریه)[۶]. آنچه شبکه مضامین ارائه می‌کند یک نقشه شبیه تارنما به‌عنوان یک اصل سازمان‌دهنده و یک شیوه نمایش است. طبق این روش، ابتدا از بخش‌های داده‌ای کدها استخراج می‌شود و براساس کدها مضامین سطح اول استخراج می‌گردند که به‌عنوان مضامین پایه[۷] نام‌گذاری می‌شوند. مضامین پایه مبین نکته مهم و برجسته‌ای در متن مرتبط با سؤال تحقیق هستند که با ترکیب آن‌ها مضمون سازمان‌دهنده[۸] ایجاد می‌شود. مضامین سازمان‌دهنده مضامین به‌دست آمده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه و واسط میان مضامین پایه و مضامین فراگیر[۹] شبکه هستند. مضامین فراگیر نیز مضامین عالی در برگیرنده اصول حاکم بر متن به مثابه کل هستند که در کانون شبکه مضامین قرار می‌گیرند (بیک خورمیزی، ۱۴۰۰). فرایند تحلیل شبکه مضمون شامل سه مرحله، ششم گام و ۲۰ اقدام است که در جدول شماره (۱) بدان اشاره شده است:

---

[1] *Coding reliability*
[2] *Codebook*
[3] *Reflexive*
[4] *Thematic Network*
[5] *Inductive\Data- driven*
[6] *Deductive\Theory- driven*
[7] *Basic*
[8] *Organizing*
[9] *Global*

جدول ۱. فرایند گام به گام تحلیل مضمون مطابق با روش تحلیل شبکه مضامین

مرحله	گام	اقدام
۱- تجزیه و توصیف متن	۱- آشنا شدن با متن	✓ جمع‌آوری و پیاده‌سازی داده‌ها (در صورت لزوم) ✓ مطالعه اولیه و مطالعه مجدد داده‌ها ✓ نوشتن ایده‌های اولیه
	۲- ایجاد کدهای اولیه و کدگذاری	✓ پیشنهاد چارچوب کدگذاری و تهیه قالب مضامین ✓ تفکیک متن به بخش‌های کوچک‌تر ✓ کدگذاری ویژگی‌های جالب داده‌ها
	۳- جست‌وجو و شناخت مضامین	✓ تطبیق کدها با قالب مضامین ✓ استخراج مضامین از بخش‌های کدگذاری شده متن ✓ پالایش و بازبینی مضامین
۲- تشریح و تفسیر متن	۴- ترسیم شبکه مضامین	✓ بررسی و کنترل همخوانی مضامین با کدهای مستخرج ✓ مرتب کردن مضامین ✓ انتخاب مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر ✓ ترسیم نقشه(های) مضامین ✓ اصلاح و تأیید شبکه(های) مضامین
	۵- تحلیل شبکه مضامین	✓ تعریف و نامگذاری مضامین ✓ توصیف و توضیح شبکه مضامین
۳- ترکیب و ادغام متن	۶- تدوین گزارش	✓ تلخیص شبکه مضامین و بیان مختصر و صریح مضامین ✓ استخراج نمونه‌های جالب و مورد توجه از داده‌ها ✓ مرتبط کردن نتایج تحلیل با سؤالات پژوهش و مبانی نظری ✓ نوشتن گزارش علمی و تخصصی از تحلیل‌ها

منبع: عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۷۸

همچنین در فرایند کدگذاری و استخراج مضامین در این پژوهش از گرایش استقرایی استفاده شده است که طی آن پژوهشگر فرایند تحلیل را از داده‌ها آغاز و از پایین به بالا کار می‌کند تا معانی را بدون تحمیل ایده‌ها شناسایی کند (تری[1] و همکاران، ۲۰۱۷).

نکته پایانی در این بخش این‌که در بررسی بیانات حضرت امام(ره) و مقام معظم رهبری(مدظله‌العالی) و استخراج مضامین پایه از آن‌ها، رویکرد ترتیبی و زمانی لحاظ گردیده است؛ یعنی بیانات به ترتیب زمانی مورد بررسی قرار گرفته و مضامین پایه آن‌ها استخراج شده است، هرچند درنهایت شبکه مضامین براساس سیر موضوعی و مضامین مستخرج دسته‌بندی می‌گردند.

۴. یافته‌های پژوهش: استخراج شبکه مضامین مرتبط با اقتصاد حوزه در اندیشه حضرت امام، مقام معظم رهبری و اسناد بالادستی

برای گردآوری بیانات حضرت امام در رابطه با حوزه و روحانیت، علاوه بر جست‌وجو در بیانات ایشان با استفاده از کلیدواژه‌های مربوط به حوزه و روحانیت، فهرست ۲۲ جلد صحیفه امام مورد بررسی قرار گرفت و متن هر فرمایشی که احتمال داده می‌شد مطالب مرتبطی با موضوع پژوهش داشته باشد، مورد مطالعه قرار گرفت. در نهایت نیز چندین مقاله و کتاب مرتبط مورد بررسی قرار گرفتند تا مباحث مغفول شناسایی شده و داده‌ها و نکات تکمیلی به مجموعه اضافه گردد. گام اول در رابطه با بیانات مقام معظم رهبری نیز بدین ترتیب صورت گرفت که علاوه بر جست‌وجو با استفاده از کلیدواژه‌ها، متن منتشر شده ۳۴ جلسه ایشان با روحانیون مورد بررسی تفصیلی قرار گرفت. همچنین از امکانات سایت رهبری مانند پیشخوان، جستار، فیش و... نیز بهره گرفته شد. برای تکمیل داده‌ها، از کتب و مقالات مرتبط بهره گرفته شد. در نهایت، تمامی اسناد بالادستی موجود و با دسترسی آزاد همچون منشور حوزه‌های علمیه، نظام‌های جامع حوزه علمیه، سند آمایش حوزه‌های علمیه، کلیات برنامه پنج ساله و... مورد مطالعه

[1] *Therry*

قرار گرفتند. پس از استخراج ایده‌های اولیه حین جمع‌آوری داده‌ها و مطالعه مقدماتی آن‌ها، اقدامات لازم برای ایجاد کدهای اولیه مانند تهیه قالب مضامین، تفکیک متن به بخش‌های کوچک‌تر و کدگذاری داده‌های مرتبط با موضوع پژوهش صورت گرفت. نهایتاً گام سوم این مرحله یعنی جست‌وجو و شناسایی مضامین، پس از طی اقداماتی مانند تطبیق کدها با قالب مضامین، استخراج مضامین پایه از بخش‌های کدگذاری شده و در نهایت پالایش و بازبینی مضامین اولیه ، تکمیل گردید. در جداول شماره (۲) تا (۴)، به‌عنوان نمونه، برخی نتایج حاصل از طی گام‌های فوق در مرحله اول روش شبکه مضامین اشاره شده است.

جدول ۲. نمونه‌هایی از روند انتزاع مضامین پایه از گزاره‌های منتخب در بیانات حضرت امام(ره)

گزاره منتخب	منبع	مضمون پایه
حالا تازه وزارت اوقاف هم آقایان می‌خواهند درستش کنند! به تخیل اینکه تقلید از یک مملکت دیگری؛ به تخیل اینکه روحانیت را تحت وزارتخانه ببرند. این خواب را به گور می‌برید- ان شاءالله. شما خیال می‌کنید که روحانیت اسلام را می‌شود مثل روحانیت مسیح کرد؟ هیچ امکان ندارد این. روحانیت شیعه مستقل است، مستقل؛ اتکا به هیچ جا ندارد. بیایند بگویند به کی اتکا دارد.	صحیفه امام، ج ۱، ص ۳۹۰	✓ مخالفت با اینکه روحانیت را تحت وزارتخانه ببرند. ✓ استقلال روحانیت شیعه و عدم اتکا به سایر نهادها ✓ تفاوت روحانیت اسلام با روحانیت مسیح (در استقلال و وابستگی)
یک طایفه از علما این‌ها گذشت کرده‌اند از یک مقاماتی و متصل شده‌اند به یک سلاطینی. با اینکه می‌دیدند که مردم مخالفند لکن برای ترویج دیانت و ترویج تشیع اسلامی و ترویج مذهب حق این‌ها متصل شده‌اند به یک سلاطینی، و این سلاطین را وادار کرده‌اند - خواهی نخواهی - برای ترویج مذهب، مذهب دیانت، مذهب تشیع. این‌ها اخوند درباری نبودند.	صحیفه امام، ج ۳، ص ۲۴۰	✓ اتصال برخی علما به سلاطین برای ترویج مذهب ✓ عدم وابستگی (آخوند درباری نبودند!)
علمای اصیل اسلام هرگز زیر بار سرمایه داران و پول پرستان و خوانین نرفته‌اند و همواره این شرافت را برای خود حفظ کرده‌اند و این ظلم فاحشی است که کسی بگوید دست روحانیت اصیل طرفدار اسلام ناب محمدی با سرمایه داران در یک کاسه است.	صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۲۷۶	✓ حفظ شرافت و استقلال ✓ نرفتن علمای اصیل اسلام زیر بار سرمایه‌داران و پول‌پرستان و خوانین
خصوصیات بزرگی چون قناعت و شجاعت و صبر و زهد و طلب علم و عدم وابستگی به قدرت‌ها و مهمتر از همه احساس مسئولیت در برابر توده‌ها، روحانیت را زنده و پایدار و محبوب ساخته است و چه عزتی بالاتر از اینکه روحانیت با کمی امکانات، تفکر اسلام ناب را بر سرزمین افکار و اندیشه مسلمانان جاری ساخته است و نهال مقدس فقاهت در گلستان حیات و معنویت هزاران محقق به شکوفه نشسته است.	صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۲۷۷	✓ عدم وابستگی به قدرت‌ها ✓ احساس مسئولیت در برابر توده‌های مردم ✓ ارائه خدمات علیرغم کمی امکانات
در هر صورت وصیت اینجانب ان است که در همه اعصار خصوصا در عصر حاضر که نقشه‌ها و توطئه‌ها سرعت و قوّت گرفته است، قیام برای نظام دادن به حوزه‌ها لازم و ضروری است؛ که علما و مدرسین و افاضل عظیم الشان صرف وقت نموده و با برنامه دقیق صحیح حوزه‌ها را و خصوصا حوزه علمیه قم و سایر حوزه‌های بزرگ و با اهمیت را در این مقطع از زمان از اسیب حفظ نمایند.	صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۴۲۵	✓ لازم و ضروری بودن قیام برای نظام دادن به حوزه‌ها ✓ لزوم برنامه‌ریزی دقیق و صحیح و صرف وقت برای حفظ حوزه‌ها از اسیب‌ها ✓ مشارکت علما و مدرسین در برنامه‌ریزی برای حفظ حوزه‌ها

منبع: یافته‌های پژوهش

جدول ۳. نمونه‌هایی از روند انتزاع مضامین پایه از گزاره‌های منتخب در بیانات رهبری(مدظله‌العالی)

گزاره منتخب	منبع	مضمون پایه
حقیقتا راه، به سمت کامل کردن و اینده‌نگری در کار حوزه‌ها برنامه‌ریزی بشود و ان کسانی که می‌توانند، با استمداد از پروردگار این راه را طی کنند.	بیانات رهبری در دیدار جمعی از روحانیون، ۱۳۶۸/۱۲/۰۲	✓ برنامه‌ریزی و آینده‌نگری برای کامل کردن کار حوزه‌ها
روحانیت اسلام، بخصوص تشیع، امتیازات بسیاری دارد. عشق این‌ها به علم، اخلاص برای خدا، دلسوزی برای مردم، بی‌اعتنایی به دنیا، نترسیدن از قدرت‌ها و قلدرها و زورمدارها، وابسته نبودن به ارباب قدرت، امتیازات فراوانی است که هست و بودهای ما اینهاست.	بیانات رهبری در دیدار جمعی از روحانیون، ۱۳۶۹/۱۲/۲۲	✓ دلسوزی و به فکر مردم بودن ✓ استقلال و وابسته نبودن به ارباب قدرت
نکته یازدهمی که حوزه‌ها باید به ان توجه کنند، این است که برای طلابی که درامدی جز شهریه‌ها ندارند، از روش‌های جدید استفاده شود. بالاخره باید کارهایی انجام بگیرد؛ مثل خانه سازمانی، مثل بن مخصوص، مثل بیمه و از این قبیل. برای طلاب در حوزه‌ها باید این کارها انجام بگیرد، تا قدری فکرشان ارام باشد.	بیانات رهبری در اغاز درس خارج فقه، ۱۳۷۰/۶/۳۱	✓ شناسایی و استفاده از روش‌های جدید برای حمایت از طلاب مانند تامین خانه سازمانی، تهیه بن مخصوص، تامین بیمه و... ✓ تامین حداقل معاش برای ارامش فکری طلاب
مساله، مساله شورای مدیریت نیست؛ یک مجموعه مدیریت قوی می‌خواهد؛ یک مدیر کارامد می‌خواهد؛ یک مجموعه اداری و پرسنلی می‌خواهد؛ یک بودجه منظم می‌خواهد؛ ده تا معاونت می‌خواهد؛ تا بتوانند این مجموعه عظیم را درست کنند.	بیانات رهبری در دیدار جمعی از فضلای حوزه علمیه قم، ۱۳۷۰/۱۱/۳۰	✓ نیاز به مدیریت قوی و کارآمد ✓ برنامه‌ریزی ✓ وجود ساختار اداری و پرسنلی ✓ اختصاص بودجه منظم
پس نظام اسلامی پشتوانه‌اش علمای دین و علمای صاحب‌نظر و نظریات اسلامی است؛ لذا نظام موظف به حمایت از حوزه‌های علمیه است، چون تکیه‌گاه اوست.	بیانات رهبری در دیدار طلاب و فضلا و اساتید حوزه علمیه قم، ۱۳۸۹/۷/۲۹	✓ حمایت نظام از حوزه‌های علمیه به‌عنوان تکیه‌گاه ان ✓ حوزه و روحانیت، پشتوانه نظام اسلامی

منبع: یافته‌های پژوهش

جدول ٤. نمونه‌هایی از روند انتزاع مضامین پایه از گزاره‌های منتخب در اسناد بالادستی حوزه‌های علمیه

گزاره منتخب	منبع	مضمون پایه
دارای اصالت و هویت مستقل علمی، معنوی و سازمانی و دارای سنت‌های اصیل و بهره‌مند از تجارب گرانسنگ در ساحت‌های گوناگون و تولیدکننده سبک خاص در همه عرصه‌ها	منشور حوزه‌های علمیه، ص ۱۴	✓ دارای اصالت و هویت مستقل سازمانی
طراحی و استقرار نظام جامع مدیریتی حوزه‌های علمیه	منشور حوزه‌های علمیه، ص ۱۸	✓ طراحی و استقرار نظام جامع مدیریتی
طراحی نظام جامع و نقشه کلان امور معیشتی طلاب و خانواده‌های انها	منشور حوزه‌های علمیه، ص ۳۸	✓ طراحی نظام جامع امور معیشتی طلاب
تکمیل طرح تدوین نظام جامع تامین منابع مالی پایدار حوزه‌های علمیه و زمینه‌سازی برای استقرار ان	منشور حوزه‌های علمیه، ص ۴۵	✓ تدوین نظام جامع تامین مالی منابع مالی پایدار
بهره‌مند از روش‌های سنتی و نوین در جذب و تامین منابع مالی	نظام‌های جامع حوزه علمیه، ص ۱۱۵	✓ بهره‌مند از روش‌های سنتی و نوین
حفظ استقلال، کرامت، منزلت و رعایت شئون روحانیت و حوزه‌های علمیه	نظام‌های جامع حوزه علمیه، ص ۱۱۷	✓ حفظ استقلال، کرامت، منزلت و رعایت شئون روحانیت
جلب حمایت‌های مراجع عظام تقلید (دامت برکاتهم) در استفاده از وجوهات شرعیه و کسب اجازه برای مصرف بخشی از وجوهات در اداره امور حوزه‌های علمیه	نظام‌های جامع حوزه علمیه، ص ۱۱۷	✓ جلب حمایت‌های مراجع عظام تقلید (دامت برکاتهم) در استفاده از وجوهات شرعیه در اداره امور حوزه
سازمان فضایی مطلوب حوزه‌های علمیه در افق امایش: خودکفایی مالی از طریق ایجاد و گسترش منابع پایدار و هدایت حمایت‌های مالی دولتی و غیردولتی جهت ایجاد زیرساخت‌ها و تامین هزینه فعالیت حوزه‌های علمیه، راهبرد مسلط بر تاسیس و توسعه حوزه‌های علمیه در سراسر کشور شده است؛	سند امایش حوزه‌های علمیه، ص ۲۸	✓ خودکفایی مالی با ایجاد و گسترش منابع پایدار ✓ هدایت حمایت‌های مالی جهت ایجاد زیرساخت‌ها و هزینه فعالیت حوزه‌ها
تقویت تعامل نظام‌یافته و هدفمند حوزه‌های علمیه با نظام اسلامی و جوامع هدف؛	سند چشم‌انداز حوزه‌های علمیه، ص ۲۸	✓ تقویت تعامل حوزه با نظام اسلامی
ایجاد سازکار رسمی و کارامد برای تعاملات و ارتباطات سنجیده و هدفمند و تعریف‌شده میان حوزه‌های علمیه و نهادها و سازمان‌های همسو در سطح ملی و فراملی	سند چشم‌انداز حوزه‌های علمیه، ص ۴۵	✓ تعامل مؤثر و هدفمند با سازمان‌های همسو در سطح ملی و فراملی
تاکید بر حفظ استقلال همه‌جانبه حوزه‌های علمیه؛	کارویژه‌های روحانیت، ص ۱۶	✓ حفظ استقلال همه جانبه حوزه

منبع: یافته‌های پژوهش

در مرحله دوم، شبکه مضامین ترسیم و تحلیل می‌گردد. در این مرحله، همخوانی مضامین با کدهای استخراج‌شده بررسی و کنترل شده و مضامین مرتب می‌گردند. سپس مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر انتخاب شده و نقشه‌های مضامین ترسیم می‌شود. در همه مراحل از جمله این مرحله اساسی، شبکه‌های مضامین مورد اصلاح و تأیید قرار می‌گیرند. در جدول شماره (۵) نیز به عنوان نمونه، بخشی از فرایند استخراج مضمون فراگیر «لزوم تأمین معیشت طلاب» در بیانات مقام معظم رهبری شامل مضامین سه‌گانه قابل‌مشاهده است.

جدول ۵. بخشی از مضمون فراگیر لزوم تأمین معیشت طلاب در بیانات مقام معظم رهبری

مضمون سازماندهنده	مضمون پایه	منبع
تامین حداقل معیشت طلاب	✓ عدم منافات زندگی زاهدانه با برخورداری در حد متوسط	بیانات در دیدار جمعی از روحانیون ۱۳۶۹/۱۲/۲۲
	✓ تامین حداقل معاش برای آرامش فکری طلاب ✓ تأمین حداقل معیشت جهت پرداختن به امور طلبگی	بیانات در اغاز درس خارج فقه، ۱۳۷۰/۶/۳۱
	✓ تأمین معاش طلاب ✓ سپردن کار تحقیقی به طلاب	بیانات در دیدار جمعی از فضلای حوزه علمیه قم، ۱۳۷۰/۱۱/۳۰
	✓ رسیدگی به وضع معیشتی طلاب و تأمین ضروریات مشترک از قبیل مسکن و مدرس و بیمارستان و... ✓ تدوین مقرراتی برای کیفیت زیست عمومی طلاب	پیام به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم به مناسبت تشکیل شورای سیاست‌گذاری حوزه، ۱۳۷۱/۰۸/۲۴
	✓ آنچه که حوزه متکفل است، پایین‌ترین سطح معیشت در کشور ماست ✓ حداقل بودن تامین امکاناتی مانند بیمه و قرض‌الحسنه	بیانات در دیدار کارکنان و مدیریت مرکز خدمات حوزه علمیه قم، ۱۳۸۴/۱۰/۱۰
	✓ لزوم تامین حداقل‌های معیشت طلاب ✓ مهم بودن بحث معیشت و لزوم فعالیت در این زمینه	بیانات در دیدار اعضای شورای عالی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۹/۰۸/۰۴
	✓ عدم اجازه استفاده از سهم امام به‌دلیل تامین حداقل معیشت سایر طلاب ✓ فراهم‌کردن حداقل معیشت طلاب، واجب‌ترین کار ✓ لزوم افزایش شهریه‌ها در صورت تواز	بیانات در دیدار شورای عالی مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۹۱/۰۶/۱۴

منبع: یافته‌های پژوهش

در نتیجه انجام مراحل تحلیل مضمون در بیانات حضرت امام (ره)، چهار مضمون فراگیر با عناوین «منابع تأمین مالی حوزه های علمیه»، «استقلال و عدم وابستگی»، «حمایت و پشتیبانی حوزه از نظام و دولت» و «مدیریت و برنامه‌ریزی» استخراج گردید. ذیل هر یک از مضامین فراگیر نیز مضامین سازمان‌دهنده متعددی وجود دارد که در نمودار شماره (۱) مشاهده می‌شود.

نمودار ۱. شبکه مضامین مرتبط با اقتصاد حوزه در اندیشه حضرت امام

منبع: یافته‌های پژوهش

در نتیجه طی فرایند تحلیل مضمون در بیانات مقام معظم رهبری ، پنج مضمون فراگیر استخراج گردید که عبارت‌اند از: «ارتباط دو جانبه و تنگاتنگ حوزه و مردم»، «حمایت متقابل حوزه و نظام»، «حفظ استقلال حوزه»، «لزوم تأمین معیشت طلاب» و «ایجاد و ارتقای نظام اداری و مدیریتی قوی». ذیل هر یک از این مضامین فراگیر نیز مضامین سازمان‌دهنده متعددی وجود دارد که در نمودار شماره (۲) مشاهده می‌شود.

نمودار ۲. شبکه مضامین مرتبط با اقتصاد حوزه در اندیشه مقام معظم رهبری

منبع: یافته‌های پژوهش

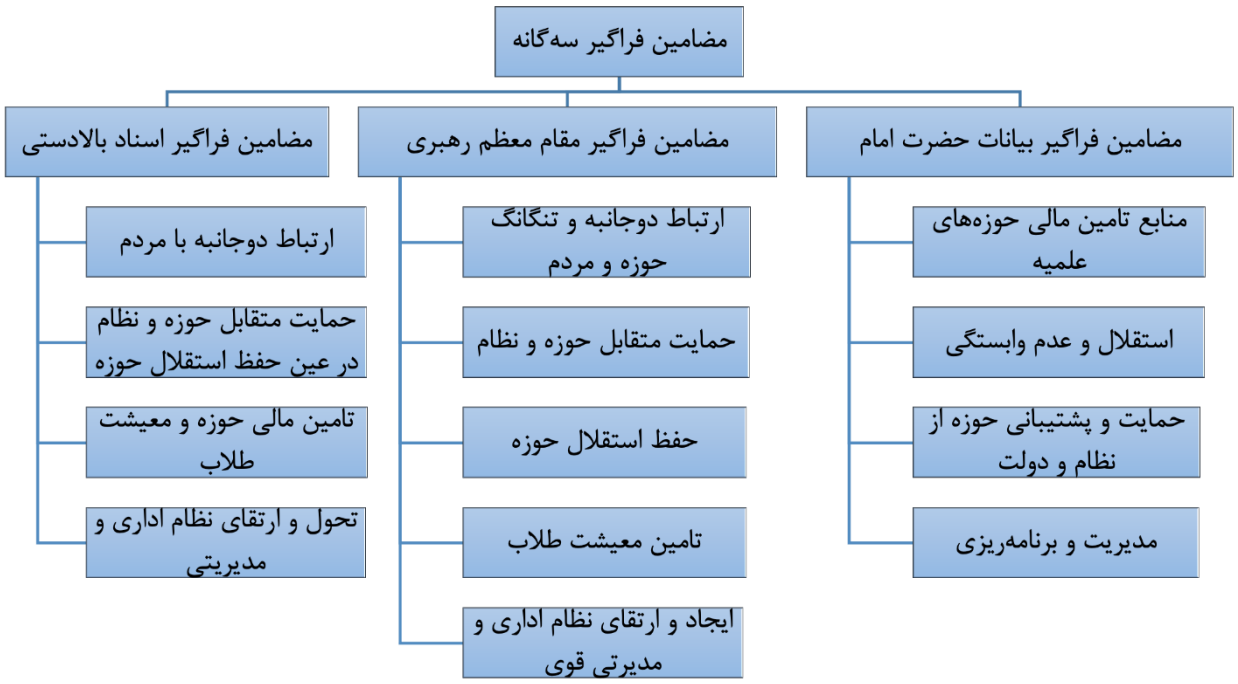
همچنین در این مرحله، چهار مضمون فراگیر، ۲۵ مضمون سازمان‌دهنده و ده‌ها مضمون پایه در رابطه با اقتصاد حوزه از اسناد بالادستی استخراج گردید. مضامین فراگیر عبارت‌اند از: «ارتباط دو جانبه با مردم»، «حمایت متقابل حوزه و نظام در عین حفظ استقلال حوزه»، «تأمین مالی حوزه و معیشت طلاب» و «تحول و ارتقای نظام اداری و مدیریتی». ذیل هر یک از این مضامین فراگیر نیز مضامین سازمان‌دهنده متعددی وجود دارد که در نمودار شماره (۳) به نمایش درآمده است.

نمودار ۳. شبکه مضامین اقتصاد حوزه در اسناد بالادستی

منبع: یافته‌های پژوهش

تدوین گزارش، آخرین مرحله از روش تحلیل مضمون است که طی آن به تلخیص شبکه مضامین و بیان مختصر و صریح مضامین پرداخته می‌شود. در نتیجه تحلیل مضمون صورت گرفته، در مجموع ۱۳ مضمون فراگیر استخراج گردید (نمودار ۴) که در ادامه تبیین و تشریح می‌گردد.

نمودار ٤. مضامین فراگیر سه‌گانه اقتصاد حوزه

منبع: یافته‌های پژوهش

۴ـ۱ـ تحلیل نتایج

با نگاه اولیه به مضامین فراگیر به‌دست‌آمده (نمودار ۴)، ارتباط مضامینی مانند لزوم تأمین معیشت طلاب یا منابع مورد تأیید برای استفاده در مخارج حوزه و... با موضوع پژوهش کاملاً مشخص است. اما در خلال بررسی مسائل اقتصادی و تأمین مالی، چند مسئله نمود پیدا کرد که ارتباط وثیقی با بحث دارد؛ هر چند ممکن است اگر به‌صورت مستقل در نظر گرفته شوند، بی‌ارتباط با موضوع به نظر برسند. نخستین بحث، استقلال و عدم وابستگی حوزه است که هر چند ابعاد مختلفی مانند سیاسی، فرهنگی، علمی و... را در بر می‌گیرد، ولی مهم‌ترین بخش آن که در نظام جمهوری اسلامی نمود پیدا کرده، استقلال اقتصادی و استقلال در مدیریت حوزه‌های علمیه است. یعنی اکثر کسانی که نسبت به استقلال حوزه اظهار نظر نموده‌اند معتقدند دریافت کمک‌های مالی از نظام و دولت می‌تواند به استقلال حوزه‌های علمیه و روحانیت خدشه وارد کند؛ و باید از آن اجتناب نمود. چرا که در هر صورت کمک‌های مالی ایجاد علقه و وابستگی کرده و به رویکرد نظارتی و انتقادی روحانیت و روحیه امر به معروف و نهی از منکر آسیب وارد می‌کند.

مسئله دوم، مضامین مربوط به نحوه مدیریت حوزه‌های علمیه است که باز به نوعی از همان استقلال حوزه‌های علمیه نشأت می‌گیرد. طرفداران حفظ حوزه سنتی و استقلال آن معتقدند که تشکیل سازمان مدیریت حوزه توسط نظام،پدیده جدید است که در تاریخ حوزه‌های علمیه سابقه نداشته است. ایشان معتقدند که هر چند بسیاری از حکومت‌ها مانند برخی پادشاهان صفویه و قاجاریه به‌دلیل ایمان و عقیده خود یا به سبب مصالحی که در ارتباط با حوزه‌های علمیه و روحانیت می‌دیدند، اقدام به تأسیس مدارس و تأمین بخشی از هزینه‌های آن‌ها می‌کردند، ولی هیچ‌گاه در امور داخلی حوزه و تشکیل نهاد و سازمان روحانیت دولتی اقدام ننموده‌اند. همواره مدیریت حوزه‌ها بر عهده مرجع اعلم و یا نهایتاً گروهی از مراجع بوده است. درواقع ایشان معتقدند که تشکیل سازمان مدیریت حوزه در نظام جمهوری اسلامی که با تأکید و پیگیری امامین انقلاب اتفاق افتاده، ملاحظاتی را به‌دنبال دارد که نافی استقلال حوزه است.

مسئله سوم، که ناظر به هر دو وجه استقلال اقتصادی و استقلال مدیریتی حوزه‌های علمیه است، بحث چگونگی ارتباط حوزه های علمیه با نظام و دولت است که آیا اصلاً باید چنین ارتباط و تعاملی وجود داشته باشد یا خیر. چرا که در گذشته، نظام همسویی با حوزه و روحانیت وجود نداشته و حوزه در بسیاری از موارد با حکومت‌ها مخالف بوده است. نهایتاً سعی نموده‌اند که از گشایش‌ها و ظرفیت‌های حکومت‌ها برای پیشبرد اهداف دینی استفاده کنند، ولی تاکنون چنین نبوده است که نظامی مبتنی بر مبانی اسلامی تشکیل شده باشد که حتی از خود حوزه جوشیده و مدیریت بسیاری از امور کلان را بر عهده روحانیت قرار داده باشد. فلذا این دسته از افراد صرفاً با بیان این‌که حوزه سنتی از حکومت‌ها مستقل بوده است، انتظار دارند که در دوره کنونی هم حوزه استقلال خود از نظام را حفظ کند. ایشان همچنین این رویکرد را برای لکه‌دار نشدن دامن روحانیت در قبال نواقص اجرایی حکومت اسلامی که مردم روحانیت را نماینده آن تصور می‌کنند، بهتر می‌دانند.

نکته جالب توجه این‌که در هر سه زمینه‌ای که تحلیل مضمون صورت گرفت، چنین مسائلی مورد توجه قرار گرفته بود و مضامین استقلال حوزه‌های علمیه و نحوه تعامل حوزه‌های علمیه با نظام و دولت از جمله مضامین فراگیری بودند که در شبکه‌های مضامین هر سه بخش، به دست آمدند. ذیل این مضامین فراگیر و همچنین در کنار سایر مضامین فراگیر نیز به مباحث متعدد مرتبط با این مسائل و ملاحظات مربوط به آن‌ها از جمله عدم منافات استفاده از امکانات دولتی و استقلال، عدم پرداخت شهریه از کمک‌های دولتی و... مطرح شده است.

نکته مهم این‌که باید همه این مضامین را با هم درنظر گرفت. به‌عنوان نمونه، استقلال و عدم وابستگی مورد تأکید حضرت امام را باید در کنار مؤلفه‌هایی مانند جواز استفاده از کمک‌های دولتی در موارد متعدد در نظر گرفت و با استناد به برخی بیانات ایشان مبنی بر استقلال حوزه، نباید باب استفاده از کمک‌ها و امکانات دولتی را در مسیر بهره‌مندی حوزه‌های علمیه مسدود نمود. همچنین نباید اجازه ایشان در استفاده از برخی امکانات دولتی برای حوزه‌های علمیه و جواز استفاده از وجوهات شرعی در مواردی مانند ساخت و مرمت مدارس را به‌صورت مطلق در نظر گرفت؛ بلکه ایشان همواره با لحاظ موارد قانونی و شرعی توصیه و تأکید کرده‌اند که در حد نیاز از این منابع استفاده شود. از این‌رو، بر ضرورت برنامه‌ریزی در این زمینه تأکید نموده و لزوم ایجاد مدیریت مستقل حوزوی را گوشزد کرده‌اند.

مویدات بسیاری را می‌توان از کلام مراجع و بزرگان حوزه در تأیید نتایج به‌دست آمده از پژوهش بیان نمود که به‌عنوان نمونه، به برخی از مهم‌ترین آن‌ها به‌صورت خلاصه اشاره می‌شود. از جمله مضامین حاصل از پژوهش این است که باید در رابطه با وضع نامطلوب معیشت طلاب، اقدامات مؤثری صورت گیرد. آیت‌الله سبحانی در این رابطه می‌فرمایند: «ذهن طلبه وقتی دائماً دغدغه زندگی‌اش را داشته باشد، درست کار نمی‌کند. پس ما باید حداقل معیشت را برای طلبه‌ها در حد متعارف عموم مردم، یعنی سطح متوسط مردم، فراهم بکنیم...» (سبحانی، ۱۳۷۷). نکته مهم این‌که معیشت حوزویان نباید به‌نحوی تأمین شود که موجب وابستگی آن‌ها به مراکز قدرت یا ثروت شود. در واقع، مدل تأمین مالی حوزه باید به‌نحوی باشد که مردمی بماند و وابسته به نظام و دولت نشود (مرکز مطالعات راهبردی حوزه و روحانیت، ۱۴۰۰، ص.۳۳).

از دیدگاه رهبری نیز مهم‌ترین زمینه تأمین مالی طلاب، استفاده از وجوهات مردمی، کمک‌های خیرین و ظرفیت وقف است. البته، با توجه به کمبودهای موجود و عدم امکان فعالیت در برخی موارد بدون کمک‌های دولتی، لازم است که از حمایت‌های نظام و دولت در حد ضرورت و تا زمان وجود نیاز بهره گرفته شود. حتی برخی در این زمینه معتقدند که حاکمیت مکلف به حمایت از این جریان دینی است، چرا که در کنار تأمین نیازهای معیشتی، اجتماعی و اقتصادی، تأمین نیازهای تبلیغی و دینی مردم نیز به‌عهده حاکمیت است (روستاآزاد، ۱۳۹۷:۱۹۵). آیت‌الله شب‌زنده‌دار نیز ضمن تأیید این مطلب، تأکید می‌کنند که کمک‌های این چنینی باید

به‌نحو شایسته صورت بگیرد؛ مثل این‌که کمک‌ها از طریق رهبری یا اوقاف صورت گیرد (شب‌زنده‌دار، ۱۳۹۱). البته برخی معتقدند که بعضی بودجه‌های اختصاص‌یافته ازسوی نظام به حوزه (مانند هزینه‌های صرف‌شده برای دانشجویان و دانش آموزان)، جزو حق شهروندی است و دولت موظف است حوزه را نیز در این زمینه حمایت کند (خاتمی، ۱۳۹۱). بنابراین، استقلال حوزه هیچ منافاتی با برخورداری طلاب از مزایایی مثل خدمات بیمه که دیگر شهروندان نیز به‌نوعی از آن‌ها بهره می‌برند، ندارد (عندلیب همدانی، ۱۴۰۰).

این در حالی است که تأمین مراکز عهده‌دار حفظ دین، به‌عنوان یک واجب کفایی اولی و اقدم بر سایر واجبات، بر عهده حاکم است. حال اگر وجوه شرعی به علل گوناگون تأمین‌کننده نباشند، بر عهده دولت اسلامی، ولی فقیه و رهبر مسلمانان است که این مخارج را از راه‌های دیگر و از بیت‌المال تأمین کنند (غرویان، ۱۳۷۷). نکته مهم این‌که در جمهوری اسلامی، نظام با حوزه یگانه می‌شود؛ از این‌رو می‌تواند بودجه‌ای را از طریق ولی امر به حوزه‌های علمیه اختصاص دهد تا حوزه بتواند به وظایف خود در قبال نظام اسلامی بپردازد (قوامی، ۱۳۹۷). برخی نیز به‌صراحت اعلام نموده‌اند که «بودجه دولتی در حکومت اسلامی مربوط به علما است؛ این‌که نباید حوزه از دولت چیزی بگیرد، اشتباه است؛ در واقع بسیاری از بودجه دولت اسلامی از انفال است و حوزه و مراجع تقلید به دولت بودجه می‌دهند» (طباطبایی‌نژاد[1]، ۱۳۹۳). همچنین برخی مطرح کرده‌اند که بیت‌المال در اختیار ولی فقیه است و برخی کمک‌های صورت‌گرفته، با رعایت تمام ملاحظات و با اذن ولی فقیه مصرف می‌شود (نواب، ۱۳۹۶).

اما مهم‌ترین دغدغه بزرگان حوزه این است که استفاده از کمک‌ها و حمایت‌ها، منجر به خدشه‌دار شدن استقلال و حریت حوزه‌های علمیه نگردد. آیت‌الله صافی می‌فرمایند: هرچه استقلال حوزه‌های علمیه بیش‌تر برقرار شود و تمام تصمیمات و برنامه‌ریزی‌ها زیر نظر حوزه و علما باشد، خط موفق و واقعی حوزه‌های علمیه محفوظ می‌ماند. بر این اساس، عدم دخالت مطلق نهادها و اشخاص خارج از حوزه‌های علمیه در مدیریت آن، اصلی‌ترین شاخص استقلال حوزه‌هاست (اجرایی، ۱۳۹۵). البته مسئولان حوزه باید مراقب باشند که خود را مقید و وابسته به اخذ بودجه از دولت‌ها نکنند (سیفی مازندرانی، ۱۳۹۶)

البته برداشت‌های گوناگونی از استقلال حوزه وجود دارد. برداشت برخی، مدیریت مستقیم حوزه از سوی مراجع است؛ در حالی‌که برخی دیگر، استقلال حوزه را استقلال از دولت می‌دانند و عده‌ای دیگر استقلال را به‌معنای نظارت و نصیحت در رابطه با نظام اسلامی تلقی کرده‌اند. به‌عنوان نمونه، آیت‌الله مکارم هرگونه وابستگی حوزه به دولت را به منزله نفی استقلال حوزه‌ها دانسته که ارزش این نهاد را پایین می‌آورد. یکی دیگر از ملاک‌های استقلال حوزه از دیدگاه ایشان، برخورداری از منابع مالی مستقل است (اجرایی، ۱۳۹۵). ایشان در موارد دیگر نیز بیاناتی دارند که مبنای دیدگاهشان را روشن‌تر می‌نماید: «روحانیت شیعه برخلاف روحانیت اهل سنت، مستقل است و وابسته به حکومت‌ها نیست. ... براساس تعالیم ائمه هدی(ع) ما توانسته‌ایم روحانیت شیعه را مستقل از حکومت‌ها قرار بدهیم، ... حتی در حکومت اسلامی ما حامی حکومت اسلامی هستیم نه وابسته به آن» (مکارم شیرازی، ۱۳۹۷). در رابطه با استفاده از کمک‌های دولتی نیز ایشان معتقدند: «وابستگی به پول دولت مشکلاتی را آفریده است، دولت‌ها آن مقدار سهم بودجه را تخصیص نمی‌دهند و این باعث شده است بسیاری از دستگاه‌ها با مشکلاتی مواجه شوند ... وابستگی امکان انتقاد را از بین می‌برد ... اگر وابسته شویم خطرات زیادی وجود دارد» (مکارم شیرازی، ۱۳۹۸). بنابراین ایشان منکر پذیرش کمک‌های دولتی نیستند و صرف دریافت کمک‌های دولتی را به‌عنوان وابستگی حوزه‌های علمیه به دولت تلقی نمی‌کنند؛ بلکه به اثرات سوء ناشی از آن و به عبارتی رعایت ملاحظات توصیه می‌نمایند. این معنا مؤید مضامین حاصل از نتایج پژوهش نیز هست؛ بدین معنا

[1] نماینده ولی فقیه در استان اصفهان

که حوزه‌های علمیه باید حامی نظام اسلامی باشند، همان‌گونه که نظام و دولت نیز موظف به حمایت از حوزه‌ها هستند، بدون آن‌که دخالتی در امور آن‌ها صورت گیرد. از این‌رو باید مراقبت شود که این حمایت‌ها منجر به وابستگی حوزه‌های علمیه نشود.

این در حالی است که برخی، این استقلال را به بی‌طرفی و حتی احیاناً به ضدیت با نظام اسلامی تفسیر می‌کنند. چنین تفسیری از استقلال حوزه، تحریف معنای آن است و برخی می‌خواهند با سوء استفاده از این عنوان، حوزه را نسبت به نظام اسلامی بی‌تفاوت ساخته و مانع پشتیبانی آن از نظام شوند (خاتمی، ۱۳۸۸: ۱۱۷). به اعتقاد آیت‌الله بوشهری نیز، حوزه مستقل به‌معنای حوزه‌ای در تقابل یا حوزه‌ای بی‌تفاوت نسبت به نظام اسلامی نیست؛ بلکه استقلال حوزه‌ها به معنای دیده‌بانی حوزه در قبال نظام اسلامی و ترمیم نقاط ضعف آن است. از نظر ایشان، مهم‌ترین شاخص استقلال حوزه‌های علمیه این است که از نظر اداری و اجرایی وابسته و گوش به فرمان نظام نباشند (اجرایی، ۱۳۹۵). این تفسیر از حوزه مستقل که در مضامین حاصل از پژوهش نیز به‌دست آمده است، در موارد دیگر نیز مورد تأکید قرار گرفته است؛ بدین معنا که حوزه مستقل از دو بعد باید برخوردار باشد: یکی بعد استقلال اقتصادی و دیگری استقلال سازمانی (رجبی، ۱۳۹۱).

برخی دیگر، استقلال را بدین صورت معنا کرده‌اند که هر چند حوزه باید در کنار نظام باشد، ولی نباید در آن ادغام شود. یعنی حوزه باید ضمن حفظ کمال استقلال خود، در کنار نظام اسلامی باشد و اگر در موردی ایراد یا اشکالی مشاهده شد، آن را بیان کند؛ چنان‌که اکنون نیز چنین است و اگر مراجع تقلید، جامعه مدرّسین، ائمه جمعه و... ایرادی ببینند، آن را با مسئولان نظام در میان می‌گذارند. در واقع استقلال حوزه بدین معنا است که تصمیم‌گیران حوزه و کسانی که حرف اول را در آن می‌زنند، دولتی نباشند، بلکه مراجع عظام و تقلید و خود حوزویان باشند (خاتمی، ۱۳۸۸ :۱۱۷-۱۱۹).

بنابراین، طبق شبکه مضامین پژوهش، استقلال حوزه به‌معنای عدم ارتباط حوزه‌های علمیه با نظام اسلامی نیست، بلکه هر دو باید تعامل سازنده با یکدیگر داشته باشند و از هم حمایت نمایند. به عبارت دیگر، حوزه در عین اهتمام به حفظ استقلال خود، در تعامل با نظام و دولت از خدمات آن بهره می‌برد. این‌گونه بودجه‌ها که ماهیت کمکی دارند، تعهدی ایجاد نمی‌کنند و نهادهای دولتی نیز نظارتی بر آن ندارند (امینی[1]، ۱۳۸۸). در این رابطه، آیت‌الله نوری همدانی معتقدند که استقلال حوزه به‌معنای استقلال از نظام اسلامی و ولایی نیست، بلکه به‌معنای وابسته نبودن به دولت‌هاست (اجرایی، ۱۳۹۵). آیت‌الله مکارم شیرازی نیز می‌فرمایند: «حوزه و مراجع اگر دولتی شوند، مشکل خواهند داشت، البته حوزه و مراجع باید حامی نظام و دولت اسلامی باشند، اما این موضوع به معنای وابستگی نیست» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹).

دیگر بزرگان حوزه نیز این مسئله را تأیید نموده‌اند که استقلال و عدم وابستگی حوزه‌های علمیه با خدماتی که نظام می‌تواند به آن‌ها ارائه دهد، منافات ندارد (شب‌زنده‌دار، ۱۳۹۱). به عبارت دیگر، استفاده از امکانات در اختیار نظام و دولت، به شرط این‌که منتهی به وابستگی مالی نشود، اشکالی ندارد (رجبی، ۱۳۹۱). این یک امر طبیعی است که حوزه از نظر زیرساخت-ها (مانند محیط‌های آموزشی، ایجاد فضاهای مناسب برای تعلیم و تربیت و...) آن چنان قوی شود که مطالبات نظام را در ابعاد مختلف پاسخ‌گو باشد (فرخ‌فال، ۱۳۹۲). در واقع، هر چند وابستگی روحانیت به دستگاه دولتی مطلوب نیست، اما رابطه هم‌سویی و پشتیبانی، هیچ منعی ندارد.

از جمله دیگر توصیه‌های مهم در این زمینه می‌توان به مواردی مانند پرهیز از ورود به فعالیت‌های اقتصادی، اجتناب از تأسیس مؤسسه مالی، استفاده صحیح و کارآمد از ظرفیت‌های موجود، بررسی و مطالعه پیرامون استفاده از روش‌های نوین تأمین مالی، پرهیز از وابستگی به بودجه دولتی و کاهش سطح تماس‌های متعدد با دولت و... اشاره نمود؛ پرداختن به جزئیات هر یک از این

[1] مسئول وقت دبیرخانه شورای عالی حوزه‌های علمیه

موارد در این مقال نمی‌گنجد. در مجموع، با توجه به همه ملاحظات، حتی استفاده از کمک‌های محدود و ضروری نیز نباید منجر به وابستگی حوزه‌های علمیه شود و نظام و دولت، ضمن این‌که موظف به حمایت از حوزه هستند، حق دخالت در امور آن را ندارند. از این‌رو، حضرت امام و مقام معظم رهبری توصیه موکد داشته‌اند که ساختار سازمانی مدیریت حوزه مستقل باشد تا منجر به سازمان دولتی شدن حوزه‌های علمیه نگردد.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

آنچه که در این پژوهش انجام گرفت، استخراج و تحلیل مضامین مرتبط با اقتصاد حوزه در بیانات حضرت امام، مقام معظم رهبری و همچنین اسناد بالادستی حوزه علمیه بود. در این راستا، شبکه‌های مضامین مستخرج در سه بخش مجزا طبق روش تحلیل مضمون تنظیم و ارائه گردید. مجموع مضامین فراگیر سه بخش در جدول شماره (۶) قابل مشاهده است.

جدول ٦. مضامین فراگیر سه‌گانه اقتصاد حوزه

حضرت امام ره	مقام معظم رهبری	اسناد بالادستی
منابع تامین مالی حوزه‌های علمیه	ارتباط دوجانبه و تنگانگ حوزه و مردم	ارتباط دوجانبه با مردم
استقلال و عدم وابستگی	حمایت متقابل حوزه و نظام	حمایت متقابل حوزه و نظام در عین حفظ استقلال حوزه
حمایت و پشتیبانی حوزه از نظام و دولت	حفظ استقلال حوزه	تامین مالی حوزه و معیشت طلاب
مدیریت و برنامه‌ریزی	تامین معیشت طلاب	تحول و ارتقای نظام اداری و مدیریتی
	ایجاد و ارتقای نظام اداری و مدیرتی قوی	

منبع: یافته‌های پژوهش

نکته مهم در رابطه با تحلیل شبکه مضامین این است که باید همه مضامین را با هم درنظر گرفت. از این‌رو، استقلال و عدم وابستگی مورد تأکید حضرت امام، باید در کنار مؤلفه‌هایی مانند جواز ایشان برای استفاده از کمک‌های دولتی در موارد متعدد در نظر گرفته شود و مشاهده برخی بیانات ایشان مبنی بر استقلال حوزه، نباید مانع استفاده از کمک‌ها و امکانات دولتی گردد. به‌عنوان نمونه، نباید اجازه ایشان در استفاده از برخی امکانات دولتی برای حوزه‌های علمیه، جواز استفاده از وجوهات شرعی در مواردی مانند ساخت و مرمت مدارس و تأمین نیازهای سازمان تبلیغات را به‌صورت مطلق در نظر گرفت؛ بلکه ایشان همواره بر رعایت موارد قانونی و شرعی تأکید نموده و توصیه کرده‌اند که در حد ضرورت از این منابع استفاده شود. از این‌رو، برای بررسی مسائل متعدد و همچنین لحاظ موارد قانونی و شرعی، تأکید بر ضرورت برنامه‌ریزی در این راستا نموده و لزوم ایجاد مدیریت مستقل حوزوی را گوشزد نموده‌اند.

از مهم‌ترین نکاتی که در نتیجه تحلیل شبکه مضامین بیانات مقام معظم رهبری در حوزه اقتصاد و تأمین مالی حوزه استخراج گردید، می‌توان چند نکته را متذکر شد. نخست این‌که با توجه به وضعیت نامطلوب معیشت طلاب، که در برخی موارد مانع تحصیل مطلوب ایشان شده است، لازم است اقداماتی در این زمینه صورت گیرد. از نظر ایشان، مهم‌ترین منابع تأمین مالی طلاب و حوزه های علمیه، خصوصاً در رابطه با پرداخت شهریه، شامل وجوهات مردمی، کمک‌های خیرین و همچنین ظرفیت وقف است. اما، با توجه به کمبودهای موجود و عدم امکان فعالیت در برخی موارد بدون کمک‌های دولتی، لازم است از حمایت‌های نظام و دولت تا زمان وجود نیاز در حد ضرورت، بهره گرفته شود. مقام معظم رهبری در این زمینه توصیه‌های متعددی مطرح می‌کنند، از جمله پرهیز از ورود به فعالیت‌های اقتصادی و تأسیس مؤسسه مالی، استفاده صحیح و کارآمد از ظرفیت‌های موجود، بررسی و مطالعه

پیرامون استفاده از روش‌های نوین تأمین مالی، پرهیز از وابستگی به بودجه دولتی و محدود کردن سطح تماس با دولت و... . اما، مهم‌ترین دغدغه بزرگان حوزه، ازجمله مقام معظم رهبری، این است که استفاده از حمایت‌های دولت و نظام اسلامی منجر به خدشه در استقلال و حریت حوزه‌های علمیه نگردد. ایشان تأکید دارند که حتی استفاده از کمک‌های محدود و ضروری نباید منجر به وابستگی حوزه‌های علمیه شود و نظام و دولت، ضمن این‌که ملزم به حمایت از حوزه هستند، حق دخالت در امور آن را ندارند. از این‌رو، ایشان از ابتدا توصیه موکد داشته‌اند که ساختار سازمانی مدیریت حوزه مستقل باشد تا منجر به سازمان دولتی شدن حوزه های علمیه نگردد.

همچنین در شبکه مضامین به‌دست آمده از تحلیل مضمون اسناد بالادستی حوزه‌های علمیه، مانند مضامین به‌دست آمده از بیانات حضرت امام و مقام معظم رهبری، بر چند نکته اساسی تعامل با مردم و نظام در عین حفظ استقلال و عزت نفس، توجه به تأمین معیشت طلاب و بررسی راهکارهای نوین برای حفظ و ارتقای آن ضمن تعهد به رویکردهای سنتی حوزه و در نهایت تحول و ارتقای نظام اداری و مدیریتی که زمینه سیاست‌گذاری و مدیریت فرایند رسیدن به تحولات مطلوب را فراهم می‌نماید، تاکیده شده است.

منابع

اجرایی، ح. (۱۳۹۵). اهمیت استقلال حوزه‌های علمیه؛ وحدت در کثرت . 6(14) . https://mobahesat.ir/۱۲۲۴۳

امام خمینی، ر. (۱۳۷۸). *صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (ره)*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).

امینی، ع. (۱۳۸۸). از دولت بودجه می‌گیریم ولی مستقل هستیم. .(۱۰)۱. https://www.asriran.com/fa/news/۹٤٦۷۳

بیک خورمیزی، ف. (۱۴۰۰). *واکاوی تجارب دانشجویان پیام نور از فرآیند تحصیل در شرایط کرونا به روش تحلیل مضمون*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور گلپایگان.

بی‌نام. (۱۳۶۷). مسائل مالی و اقتصادی نظام حوزه، مجله حوزه، ۱(۲۷)، ۵۸-۷۴.

حاج سید جوادی، س. ف. (۱۳۹۵). حوزه‌های علمیه مدیریت سازمانی یا نهادی.۱۲(۷). https://mobahesat.ir/۱۲۳۸۹

حسین عسکری، ف. (۱۳۹۹). *چالش‌های تدوین سیاست‌های توسعه در ایران با استفاده از روش تحلیل مضمون*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه شهید باهنر.

رجبی، م. (۱۳۹۱). استقلال حوزه و نسبت آن با نظام اسلامی ۹(۱۰). https://farsi.khamenei.ir/others-note?id=۲۱٦٤۸ .

رعایائی، م.، حسینی، س. ر.، مقصودی، ح. ر.، سعیدی، ع. (۱۴۰۳). استخراج و تحلیل شبکه مضامین تأمین مالی حوزه‌های علمیه در بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله‌العالی). *اقتصاد اسلامی*، ۲۴(۹۴)، ۱۱۷-۱۵۹.

رعایائی، م.، حسینی، س. ر.، مقصودی، ح. ر.، سعیدی، ع. (۱۴۰۴). استخراج شبکه مفهومی تأمین مالی حوزه‌های علمیه مبتنی بر اسناد بالادستی حوزه و روحانیت. *جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی*، ۲۲(۴۵)، ۱-۱۹.

سیفی مازندرانی، ع. ا. (۱۳۹۶). حوزه دولتی نمی‌تواند رسالت دینی خود را اجرایی کند. ۱(۱).http://ijtihadnet.ir

شب‌زنده‌دار، م. م. (۱۳۹۱). نمی‌توان حکومت اسلامی را منهای حوزه‌های علمیه تصور کرد. ۷(۹). https://farsi.khamenei.ir/others-dialog?id=۲۱۶۳۹

شیخ‌زاده، م.،بنی‌اسد، ر. (۱۳۹۹). *تحلیل مضمون (مفاهیم، رویکردها و کاربردها)*. تهران: لوگوس.

طباطبایی‌نژاد، س. ی. (۱۳۹۳). آیت‌الله طباطبایی‌نژاد: دولت برای حوزه‌های علمیه به اندازه یک دانشگاه بودجه نمی‌گذارد، ۲(۵). https://noo.rs/۵FdwH .

عابدی جعفری، ح.، تسلیمی، م. س.، فقیهی، ا. ح.، شیخ‌زاده، م. (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین، روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. *اندیشه مدیریت راهبردی*، ۵(۱۰)، ۱۵۱-۱۹۸.

عندلیب همدانی، م. (۱۴۰۰). حوزه مستقل . ۸(۱۴). http://ijtihadnet.ir/

فرخ فال، ا. (۱۳۹۲). مروری بر روند تحول حوزه از زبان حجت‌الاسلام و المسلمین فرخ فال، ۲۹(۷) . https://mobahesat.ir/۱۲۹۲

قاسمی، ح. (۱۳۹۹). *مرجع پژوهش*. تهران: اندیشه‌آرا.

قوامی، ص. د. (۱۳۹۷). اگر حوزه، پژوهشگاه نظام است، پس باید بودجه‌اش را هم نظام تأمین کند، (۱۰)۱۹. http://ijtihadnet.ir

مصباح یزدی، م. ت. (۱۳۹۶). باید نیرو، بودجه و امکانات حوزه علیمه ۱۰ برابر بشود، (۹)۱۰ http://ijtihadnet.ir .

مکارم شیرازی، ن. (۱۳۸۹). حوزه باید استقلال خود را حفظ کند، (۲)۱۶ https://noo.rs/JwAGk

مکارم شیرازی، ن. (۱۳۹۷). با حفظ استقلال حوزه و مرجعیت حامی نظام اسلامی هستیم، ۲۷(۴) http://ijtihadnet.ir

مکارم شیرازی، ن. (۱۳۹۸). موقوفات حوزه از سوی نهادهای مربوطه آزاد و در اختیار حوزه قرار بگیرد، ۱۳(۵) . http://ijtihadnet.ir .

نجفی، و. (۱۳۹۷). *نظام اقتصادی سازمان روحانیت*. قم: صراط مبین.

نواب، س. ا. (۱۳۹۶). نگاهی به تاریخچه مرکز خدمات حوزه‌های علمیه در گفت‌وگو با حجت‌الاسلام والمسلمین ابوالحسن نواب، ۱۲(۶). https://mobahesat.ir/۱٤۸۰۳

سرمدی پور، مهلا، اعزازی، محمد اسماعیل، و سالارزهی، حبیب الله، «مطالعه تطبیقی روش‌های تامین مالی در دانشگاه‌های برتر ایران و آمریکا»، در کنفرانس جهانی مدیریت، اقتصاد حسابداری و علوم انسانی در آغاز هزاره سوم کنفرانس جهانی مدیریت، اقتصاد حسابداری و علوم انسانی در آغاز هزاره سوم.

نجفی، و. (۱۳۹۷). نظام اقتصادی سازمان روحانیت. قم: صراط مبین.

سبحانی، ج. (۱۳۷۷). بررسی وضعیت معیشتی و شهریه طلاب. پیام حوزه، ش ۲۰.

روستاآزاد، س. (۱۳۹۷). جایگاه تبلیغات دینی در دفتر. حوزه، دوره ۳۵، ش ۱۷۸: ۱۹۰-۱۹۸.

خاتمی، س.ا. (۱۳۹۱). حمل استقلال حوزه بر قهر با نظام مغالطه است. ۶ ۱۹. https://noo.rs/F1YEn.

غرویان، م. (۱۳۷۷). بررسی وضعیت معیشتی و شهریه طلاب در گفت و گو با حجۀ الاسلام و المسلمین غرویان. پیام حوزه، ش ۲۰.

مرکز مطالعات راهبردی حوزه و روحانیت (۱۴۰۰). استقلال مالی حوزه. قم: مرکز مطالعات راهبردی حوزه و روحانیت.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Braun, V., Clarke, V., & Terry, G. (2021). *Thematic analysis: A practical guide*. SAGE Publications Ltd.

Cambridge Dictionary. (2022). *Financing. In Cambridge Dictionary*. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/financing

Investopedia. (2022). *Financing. In Investopedia*. https://www.investopedia.com/terms/f/financing

Merriam-Webster. (2022). *Financing.* In Merriam-Webster.com dictionary. https://www.merriam-webster.com/dictionary/financing

Gleeson, F., & Hargaden, V. (2015). Improving knowledge worker efficiency. In 2015 IEEE International Symposium on Technology and Society (ISTAS), 1-8, IEEE.

Arthur M. Diamond, Jr. (2008). economics of Science. The New Palgrave Dictionary of Economics, 2nd Edition, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.

Terry, G., Hayfield, N., Clarke, V., & Braun, V. (2017). Thematic analysis. In The SAGE handbook of qualitative research in psychology (pp. 17–37). Sage UK.

Ejraei, H. (1395). Ahammiyat-e esteghlal-e havazaye elmiye; vahdat dar kesrat. https://mobahesat.ir/12243 . 6(14). [In Persian]

Emam Khomeini, R. (1378). Sahifeh-ye Emam: Majmue-ye asar-e Emam Khomeini (rah). Tehran: Moaseseh-ye tanzim va nashr-e asar-e Emam Khomeini (s). [In Persian]

Amini, A. (1388). Az dowlat budje migirim vali mostaghel hastim..1(10). https://www.asriran.com/fa/news/94673. [In Persian]

Bikhormizi, F. (1400). Vakavi-e tajareb-e daneshjoyan-e Payam-e Nur az farayand-e tahsil dar sharayet-e Corona be ravesh-e tahsil-e mazmun. Payannameh-ye karshenasi-ye arshad, Daneshgah-e Payam-e Nur-e Golpayegan. [In Persian]

Bi nam. (1367). Masa'el-e mali va eghtesadi-ye nezam-e howzeh, Majalleh-ye Howzeh, 1(27), 58-74. [In Persian]

Haj Seyyed Javadi, S. F. (1395). Howzahaye elmiye modiriyat-e sazmani ya nahadi.12(7). https://mobahesat.ir/12389. [In Persian]

Hossein Askari, F. (1399). Chaleshhaye tadvin-e siasathaye towsseh dar Iran ba estefadeh az ravesh-e tahsil-e mazmun. Payannameh-ye karshenasi-ye arshad Daneshgah-e Shahid Bahonar. [In Persian]

Rajabi, M. (1391). Esteghlal-e howzeh va nesbat-e an ba nezam-e Eslami 9(10). . https://farsi.khamenei.ir/others-note?id=21648[In Persian]

Roayaei, M., Hosseini, S. R., Maghsoudi, H. R., Saidi, A. (1403). Estekhraj va tahsil-e shabakeh-ye mazamin-e tamin-e mali-ye howzahaye elmiye dar bayanat-e rahbar-e moazzam-e enghelab-e Eslami (madazaholale). Eghtesad-e Eslami, 24(94), 117-159. [In Persian]

Roayaei, M., Hosseini, S. R., Maghsoudi, H. R., Saidi, A. (1404). Estekhraj-e shabakeh-ye mafhumi-ye tamin-e mali-ye howzahaye elmiye mabni bar asnad-e baladasti-ye howzeh va ruhaniyat. Jostarhaye eghtesadi ba raviyeh-ye Eslami, 22(45), 1-19. [In Persian]

Seifi Mazandarani, A. A. (1396). Howzeh dowlati nemitavad resalat-e dini-ye khod ra ejraei konad. 1(1). http://ijtihadnet.ir. [In Persian]

Shabzendehdar, M. M. (1391). Nemitavan hokumat-e Eslami ra manhaye howzahaye elmiye tasavvor kard. 7(9). https://farsi.khamenei.ir/others-dialog?id=21639. [In Persian].

Sheykhzadeh, M., Bani Asad, R. (1399). Tahsil-e mazmun (mafahim, raviyehha va karbordha). Tehran: Logos. [In Persian].

Tabatabainejad, S. Y. (1393). Ayatollah Tabatabainejad: Dowlat baraye howzahaye elmiye be andazeye yek daneshgah budje nemigozarad, 2(5). . https://noo.rs/5FdwH. [In Persian]

Abedi Jafari, H., Taslimi, M. S., Faghihi, A., Sheykhzadeh, M. (1390). Tahsil-e mazmun va shabakeh-ye mazamin, raveshi sade va karamad baraye tabiin-e olgouhaye mojoud dar daddehaye keifi. Andisheh-ye modiriyat-e rahbordi, 5(10), 151-198. [In Persian]

Andalib Hamadani, M. (1400). Howzeh mostaghel . 8(14). http://ijtihadnet.ir/.[In Persian]

Farokh Fal, A. (1392). Moruri bar rahvand-e tahavvol-e howzeh az zaban-e Hojatoleslam valmoslemin Farokh Fal, (7(29. https://mobahesat.ir/1292. [In Persian]

Ghasemi, H. (1399). Marja pajohesh. Tehran: Andishehara. [In Persian]
Ghavami, S. D. (1397). Agar howzeh, pajoheshgah-e nezam ast, pas bayad budjeash ra ham nezam tamin konad, ((1019. http://ijtihadnet.ir. [In Persian]
Mesbah Yazdi, M. T. (1396). Bayad niru, budje va emkanat-e howzeh elmiye 10 barabar beshavad, (9)10. http://ijtihadnet.ir. [In Persian]
Makarem Shirazi, N. (1389). Howzeh bayad esteghlal-e khod ra hefz konad, (2(16 https://noo.rs/JwAGk[In Persian]
Makarem Shirazi, N. (1397). Ba hefz-e esteghlal-e howzeh va marja'iyyat ham-e nezam-e Eslami hastim, 27(4) http://ijtihadnet.ir[In Persian]
Makarem Shirazi, N. (1398). Mowghofat-e howzeh az suye nahadhaye morabeteh azad va dar dastras-e howzeh gharar begirad, (5(13. http://ijtihadnet.ir. [In Persian]
Najafi, V. (1397). Nezam-e eghtesadi-ye sazman-e ruhaniyat. Qom: Serat-e mobin. [In Persian]
Navab, S. A. (1396). Negahi be tarikhcheh-ye markaz-e khadamat-e howzahaye elmiye dar goftogu ba Hojatoleslam valmoslemin Abolhasan Navab, (6(12 https://mobahesat.ir/14803. [In Persian]
Sarmadipour, Mahla, Ezzazi, Mohammad Esmail, va Salarzahi, Habib Allah, «Motaleeh-ye tatbighi-ye raveshaye tamin-e mali dar daneshgahaye bartar-e Iran va Amrika», dar Konferans-e jahani-ye modiriat, eghtesad hesabdari va olum-e ensani dar aghaz-e hezareh sevvom. [In Persian]
Najafi, V. (1397). Nezam-e eghtesadi-ye sazman-e ruhaniyat. Qom: Serat-e mobin. [In Persian]
Sobhani, J. (1377). Barresi-ye vaziyat-e maishati va shahriyyeh-ye tollab. Payam-e Howzeh, sh 20. [In Persian]
Rustaazad, S. (1397). Jaygah-e tablighat-e dini dar daftar. Howzeh, doreh 35, sh 178: 190-198. [In Persian]
Khatami, S.A. (1391). Haml-e esteghlal-e howzeh bar qahr ba nezam moghalateh ast. 6 19. https://noo.rs/F1YEn[In Persian].
Qaravian, M. (1377). Barresi-ye vaziyat-e maishati va shahriyyeh-ye tollab dar goft o gu ba Hojjatoleslam valmoslemin Qoroyan. Payam-e Howzeh, sh 20[In Persian].
Markaz-e motaleat-e rahbordi-ye howzeh va ruhaniyat (1400). Esteghlal-e mali-ye howzeh. Qom: Markaz-e motaleat-e rahbordi-ye howzeh va ruhaniyat. [In Persian]